

УДК 94 (477) «1953/1964»

Олександр Лук'яненко*
(Полтава)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У ВИЩІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ШКОЛІ УРСР ЧАСІВ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

У статті подано аналіз повсякдення освітян вищої педагогічної школи УРСР часів «відлиги» (1954–1964 років) з акцентом на відхилах від суспільних норм у поведінці студентів та педагогів з аналізом мотивів, санкцій та змісту девіацій.

Ключові слова: девіантна поведінка, вища педагогічна школа, «відлига», паління, здоров'я, алкоголь, злочини.

В статье представлен анализ повседневности педагогов высшей педагогической школы УССР времен «оттепели» (1954–1964 годов) с акцентом на отклонениях от общественных норм поведения студентов и педагогов с анализом мотивов, санкций и содержания девиаций.

Ключевые слова: девиантное поведение, высшая педагогическая школа, «оттепель», курение, здоровье, алкоголь, преступления.

The article focuses on everyday life of pedagogical high school educators of the USSR during the «thaw» (1954–1964 years) with emphasis on the overhead of social behavior of students and teachers with the analysis of deviations' motives, penalties and content.

Keywords: deviant behavior, higher pedagogical school, «thaw», smoking, health, alcohol, crime.

Попри політичні зміни в СРСР після смерті «вождя і батька» Сталіна, на фоні усіх політичних воєн та свят єдине, що залишилось непохитним, це вміння пересічних громадян пристосовуватись до будь-яких перетворень у суспільстві і жити далі. Саме заглиблення у секрети повсякденного життя людей, на думку В. Коцура, допомагає якомога краще спростувати міфи тоталітарної системи¹. Пророчими були рядки поета тих часів Ю. Андрущенка:

* **Олександр Лук'яненко** — аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка.

¹ Коцур В.П. Вступне слово [Текст] / Віктор Петрович Коцур // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 року / [Упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] — П-Хм., 2010. — С. 9.

«Вам до нас, нащадки, буде діло!
Нашу до дрібниць учить добу:
Як жили ми, з ким і як дружили,
З ким яку вели ми боротьбу.
Як любили ми, недосипали
В котлованах дивних будівництв,
Як ми над собою підіймали
Зорі нових селищ і столиць»².

Вагому роль у з'ясуванні паттернів поведінки людей у конкретних історичних умовах відіграє принцип психологічного детермінізму³. Проте, ми розуміємо його дещо інакше за саме лише запропоноване Е. Дюркгаймом опертя на об'єктивні стани психіки та мотиви, не залежні від індивідуальностей⁴. Психологічний детермінізм (теоретико-методологічне підґрунтя застосування якого в історії розробляв Борис Поршнев⁵) пояснює, що поведінка людей у колективах та поза ними визначалась не лише соціальною роллю людей, але й їхнім ставленням (свідомістю) до своєї діяльності та до різних подій та явищ навколишнього світу.

Більшість психологічних установок та мотивів дій радянських людей закладалися у родині, на вулиці і, звичайно, у школі. Тож, кузні педагогічних кадрів із упевненістю можуть вважатися також і кузнями передових ідеологічних працівників. Однак, окрім «розумного, доброго, вічного» освітяни мали притаманні усім живим людям слабкості, піддавались почуттям у вчиненні дій, мали проступки не рідше за здобутки, про які прийнято було говорити вголос частіше за хиби у роботі. Однією з проблем історії освіти та історії повсякдення різних груп населення країни є проблема шкідливих звичок та проявів девіантної поведінки у колі освітян УРСР. Девіантна поведінка (або ж відхильна поведінка) розуміється як система вчинків (чи як окремих вчинок), які не відповідають моральним чи правовим нормам суспільства. У нашому випадку мова піде про факти паління, зловживання алкоголем, ризику для здоров'я (власне, девіантна поведінка) та факти злочинності серед студентів та викладачів (так звана делінквентна (злочинна, кримінальна) поведінка).

² Андрущенко Ю. Нащадкам! [Текст] / Юрій Андрущенко // Зоря Полтавщини. — 8 квітня 1962. — № 74. — С. 4.

³ Татенко В.О. Про теоретико-методологічні засади психологічного дослідження суспільних явищ [Текст] / О.В. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : Збірник статей / АПН України, Ін-т соціальної і політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип.2 (5). — С. 19–26.

⁴ Durkheim D.É. Professional ethics and civic morals [Translated by Cornelia Brookfield] [Text] / Durkheim David Émile. — Illinois, Glencoe : The Free Press. 1958. — P. xxxiii.

⁵ Поршнев Б.Ф. Контрсуггестия истории (Элементарное социально-психологическое явление и его трансформации в развитии человечества) [Текст] / Борис Фёдорович Поршнев // История и психология [под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анцыферовой]. — М.: Наука, 1971. — С. 7–35.

Однією з найбільших проблем була проблема паління. Якщо 1953 року цигарки були дефіцитом, зокрема, для полтавців⁶, і молодь рідко «ловили на гарячому», то до кінця хрущовського правління все змінюється. Студентство відкрито палить цигарки у коридорах навчального корпусу⁷. Черкаська молодь так само заповнювала коридори освітньої установи димом. Найцікавіше те, що нікому, окрім коменданта корпусу, ці факти порушенням не видавалися. Можливо, тому що більшість викладачів теж палили (одні навіть з явним порушенням загальноприйнятих норм: у ЧДП викладач Барандес палив «не рахуючись, де він знаходиться»⁸, так само, як і доцент кафедри літератури ХДП С. Утевський, який взагалі дозволяв собі палити під час читання лекцій⁹). Причини паління студентів та викладачів можуть бути пояснені по-різному. Паління як девіація — це не вроджена поведінка, вона радше має соціальний чинник. У певної частини освітян вона набувала виду конформної девіації (коли паління починалося як пристосування до стандарту поведінки більшості в групі чи до поведінки авторитетів у ній). Для інших паління ставало примусовою девіацією, яка розвивалась як захисна реакція на психічні стреси, бажання зняти стрес нікотинном, що згодом розвивалось у тютюнову залежність.

Сигаретним димом часто повнилися студентські кімнати гуртожитків¹⁰, і це мало свій вплив не лише на фізичний стан молоді. Аби утримувати його у належному стані, Міністерство освіти видало відповідне розпорядження № 08/34 від 16 січня 1959 року. Після нього для зміцнення здоров'я студентів кафедри фізичного виховання під егідою комітетів комсомолу щоранку проводили спортивну зарядку (у Полтаві її організовували щодня для 430 мешканців гуртожитку¹¹; такі ж масові зарядки були і в Черкасах¹²). Правда, багато молодих людей зачиналось у кімнаті, накривалось ковдрою і просипало зарядку. Тих же, хто не виходив з гуртожитку, чекали такі самі вправи в аудиторіях навчального корпусу¹³.

Однак, навіть спорт для молоді міг стати причиною погіршення здоров'я. Нам потрапили звіти медичного пункту ХДП, які дозволяють подивитися на те, чим хворіли пересічні студенти хрущовських часів. Найбільше було травм нижніх кінцівок (у 28 студентів, причина: заняття боротьбою, футболом та баскетболом), на другому місці були радикуліти та хвороби суглобів (у 19 студентів, які займалися гімнастикою, акробатикою та плаванням). Третю сходинку

⁶ Державний архів Полтавської області (далі — Держархів Полтавської області), ф. П-12., оп. 1, спр. 662, арк. 141.

⁷ Там само, ф. П-251, оп. 1, спр. 4836, арк. 20.

⁸ Державний архів Черкаської області (далі — Держархів Черкаської області), ф. П-2187, оп. 1, спр. 23, арк. 6.

⁹ Державний архів Харківської області (далі — Держархів Харківської області), ф. Р-4293, оп. 2, спр. 1134, арк. 16.

¹⁰ Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 16, арк. 82.

¹¹ Держархів Полтавської області, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 756, арк. 67.

¹² Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 24, арк. 31.

¹³ Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі — АПНПУ), ф. 3, оп. 1959, спр. Накази, т. 1, арк. 11, 34–35.

хвороб молоді займали запальні процеси порожнини носа (8 хворих боксерів та плавців) та гіпертонічна хвороба у неспортивних студентів. Далі ішли молоді люди із серцевою недостатністю та туберкульозом легень (по 4 чоловіки). Студентство, хворе на виразку шлунку, хвороби печінки та струси мозку були у меншості, проте, часто поповнювали списки хворих (по 2 чоловіки)¹⁴. Майже у ста відсотках випадків це була хоч і легка, але інвалідизація молоді.

У 1959 році влада почала цікавитись оздоровленням студентів у спеціальних спортивних таборах при вишах. Так, запорізькі майбутні педагоги 1953 року отримали 18 путівок до будинків відпочинку, 3 — в санаторії та 2 туристичних путівки¹⁵. Якщо 1956 року лише один вуз УРСР мав такий табір для 350 студентів, то уже 1958 року 10 310 молодих людей відпочивало у 42 привузівських оздоровчих таборах. У 1959 ж році з 15 710 студентів вишів молоді педагоги склали 24% тих, кому пощастило відпочивати у таборі (3 750 чоловік). Міністерство освіти давало кошти на розширення і будівництво нових таборів. Виділяли фінансування на харчування студентів по 100 карбованців на людину. У переліку 13 вузів, які мали свої бази, були не лише великі гіганти Київ, Харків чи Одеса, але й Черкаси, Кам'янець-Подільський чи Вінниця¹⁶.

Звичайно, частими серед молоді були всілякі туристичні походи та екскурсії. Правда, інколи вони призводили до доволі цікавих наслідків. Так, студенти з міста Жданова вирушили у довгий велопохід. На сороковому кілометрі від міста молоді люди вирішили розрадити сіру буденність автотраси і, наздогнавши автомобіль, що їхав попереду, вкрали з багажника пляшку горілки та дві пляшки вина. Їхній туристичний похід закінчився тоді у міліцейському відділку¹⁷. Проте, це нам показує, що у житті студентів далеко не останнє місце грав алкоголь.

Як не прикро, але вільний час доволі часто заповнювали розмовами за пляшкою спиртного. Робили це вправно і викладачі, і студенти. До того ж перші знаходили для алкоголю хвилинку навіть протягом виснажливого робочого дня. Якщо врахуємо, що день дійсно був довгим — у майстрів та лаборантів тривав до 22 вечора, то цілком логічно, що інколи майстри, як В. Курилко з ПДП, завершували його за склянкою оковитої¹⁸. До речі, полтавські педагоги самі визнавали той факт, що у тогочасній Полтаві було зареєстровано найбільшу кількість випадків пияцтва по всій Україні¹⁹.

Ще 1954 року Григорій Чепурний з ПДП, прийнявши на душу, пішов контролювати педагогічну практику підопічних у середній школі № 16. Не дійшовши до місця призначення, освітянин заснув біля паркану школи, де й пролежав на очах школярів з 12 до 16 години, допоки дбайливі студенти не

¹⁴ Держархів Харківської області, ф. Р-4293, оп. 2, спр. 1039, арк. 14.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 1295, арк. 13 зв.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 71, спр. 226, арк. 80–82.

¹⁷ Там само, спр. 224, арк. 145.

¹⁸ АПНПУ, ф. 3, оп. 1961, спр. Накази, т. 2, арк. 8 зв.

¹⁹ Держархів Полтавської області, ф. П-251, оп. 1, спр. 5278, арк. 22.

привели його до тям. Звичайно, за подібне його очікувало звільнення²⁰. Приклад полтавця Григорія Чепурного не поодинокий. Схожі практики «п'яного сну» під стінами інституту та на вулицях міста знав і черкашанин С. Ковальчук, якого студенти не раз приводили додому з міста²¹, витягаючи з канав, вокзалів та підбираючи навіть на газонах біля навчального корпусу, коли той спав, прикриваючись студентськими конспектами від денного сонця²².

Наявність «алкогольної проблеми» серед студентської молоді не має бути чимось дивним. За довідками міськкому Полтави, з 2 657 усіх затриманих у витверезниках порушників дисципліни, лише за три місяці 1960 року 17% складала студентська молодь до 25 років (467 чоловік)²³; така ж картина була зі студентами Харківських, Київських, Львівського педінститутів, де викривались «аморальні групки», а молодь забирали з витверезників²⁴. Хоча викладач УДПІ Перлов не дивувався «винній пристрасті» студентів, бо навіть у подарунковім наборі до дня радянської армії 1957 року головним був комплект з горілки та консерви²⁵.

Дивно, але і політехнізація, як така, сприяла пияцтву молоді. Студенти, отримавши зарплату на заводах та фабриках доволі часто одразу бігли у найближчі ресторани та кафе і витрачали її на «біленьку», після чого «офіційна частина» нерідко переходила у бійки²⁶.

Добре, коли студентські посиденьки закінчувались лише опівнічними хоро-вими співами та грою на баяні під гуртожитком, що полюбляли студенти історико-філологічного факультету ПДПІ. Проте, були випадки, коли горілка доводила до страшних наслідків. Одного разу «гулянка» полтавської молоді звершилась розпалюванням вогнища на дахові спортзалу, після чого частина стелі будівлі обвалилась і ледь не згорів відбудований після війни навчальний корпус²⁷. Алкогольна залежність у тогочасних педагогічних вишах з «матеріальними збитками» від походеньок молодих людей дійсно була доволі поширеною проблемою, характерною не лише для Полтави. Не меншого занепокоєння вона викликала і у Харкові²⁸, і у Києві²⁹.

Однак, були і страшніші випадки. Так, п'яні студенти природничого факультету ПДПІ наважились на бійку з дружинниками Писарівщанського зооветтехнікуму у червні 1963 року. У стані афекту короленківці вдерлись до гуртожитку, де переховувались розгублені дружинники, і у ході бійки майбутній педагог П. Литвинов наніс декілька ножових поранень черговим³⁰. Схожими

²⁰ АПНПУ, ф. 2, оп. Ч, спр. Чепурний Григорій Арсентійович, арк. 20.

²¹ Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 22, арк. 17.

²² Там само, спр. 24, арк. 13.

²³ Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 832, арк. 13.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 244, арк. 267.

²⁵ Держархів Черкаської області, ф. П-2087, оп. 1, спр. 26, арк. 11.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 139–140.

²⁷ АПНПУ, ф. 3, оп. 1964, спр. Накази, т. 1, арк. 76.

²⁸ Держархів Харківської області, ф. Р-4293, оп. 2, спр. 755, арк. 26.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 104, арк. 18.

³⁰ АПНПУ, ф. 3, оп. 1963, спр. Накази, т. 1, арк. 171–172.

були випадки трагічних випадків і в інших педінститутах. Так, у СДП філолог Л. Луценко у стані алкогольного сп'яніння фінкою поранив колегу³¹.

«Волю» молоді завжди давала практика у колгоспах, під час якої Міністерські накази аж до останнього дня «відлиги» відзначали прояви аморальних вчинків³². Наприклад, у ХДП чужоземних мов викладачі не зупинялись скаржитись на погану поведінку частини майбутніх педагогів під час збирання урожаю³³. Та й молоді короленківці Полтави, виходячи з-під постійного нагляду партійної організації та викладачів бувало пускалися у всі тяжкі гріхи. Про п'яні дебоші студентів³⁴ неодноразово доповідали на партактивах міськкому КПУ³⁵. Так, під час збирання урожаю 1958 року студенти-комуністи Заславець, Хоменко та Бондарев організували випивку на колгоспних ланах. Все було б як завжди, коли б Заславець не надумав добиватися у хату до однієї з колгоспниць з вимогами інтимної близькості, побивши вікна та піднявши на ноги половину села³⁶. Добре, коли подібні п'яні дебоші закінчувались відносно мирно, бо часто студенти-практиканти закінчували свої п'яні походеньки у районних клініках. Так, киянин А. Чігір напідпитку викрав мотоцикл і, не розминувшись з автомобілем, отримав численні ушкодження³⁷.

Педагоги залучали навіть Товариство поширення політичного та наукового знання для пропаганди здорового способу життя. Так, республіканське відділення пропонувало перелік 13 тем з медичної галузі, 1 з яких стосувалась шкоди паління тютюну, а 3 мали б переконувати у шкідливості алкоголю (на кшталт «Несумісність алкоголізму з моральним образом радянської людини»)³⁸.

Достеменно відомо одне: подібними заходами побороти «зеленого змія», якого освітяни вважали «шкідливими пережитками минулого», педагогам у своїх рядах навіть до 1964 року не вдалося.

Отже, розпиття спиртного також було яскравим виявом суспільної девіації. Для молодих освітян у більшості випадків девіація була конформною (розпиття алкоголю організовувалось добровільно задля «гарного настрою» та «за компанію»). Для них розпиття алкоголю стає чи то соціальною аномалією підпорядкування (коли молоді люди опинялись у середовищі старших, досвідченіших студентів) та аномалією інновації (коли студенти пробували щось нове у нових соціальних умовах вищої школи). Не будемо також забувати про аномалію ритуалізму, коли розпиття алкоголю (яке згодом переходило дозволеним межам) напряду асоціювалося з проведенням свят, ювілеїв, зустрічей друзів тощо. Говорячи про викладачів та студентів значно старшого віку, то їхня девіація буде радше примусовою, викликаною потребою у втечі від дійсності, яка згодом переростає у стан залежності та афекту. Вона була викликана наслідками участі

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 209, арк. 18.

³² Держархів Полтавської області, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 890, арк. 89.

³³ Держархів Харківської області, ф. Р-1780, оп. 3, спр. 495, арк. 3.

³⁴ Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 656, арк. 122.

³⁵ Там само, спр. 662, арк. 150.

³⁶ Там само, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 632, арк. 15.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 4621, оп. 1, спр. 27, арк. 75.

³⁸ Держархів Полтавської області, ф. Р-6829, оп. 1, спр. 97, арк. 28.

багатьох з них у Великій вітчизняній війні, незадоволенням матеріальних чи моральних вимог суспільством та державою, проблемами у родині, на роботі та у власному світі цінностей. Частими ставали випадки так званого соціального ретретизму, відходу від життя, що були наслідком появи хронічного алкоголізму, який потребував стаціонарного медичного лікування. Непоодинокими були випадки, коли викликана алкогольним сп'янінням поведінка з девіантною ставала делінквентною, а порушення норми моральної ставало порушенням норм закону.

Приділимо увагу проявам делінквентної поведінки освітян. У побудові комуністичного суспільства педагоги вищої школи неабияк турбувались про моральне обличчя колег та студентів: з ким проводять вони вільний час? Чи часом не порушують норм моралі, таких потрібних радянському учителю? Відділ вузів звітував ЦК КПУ 1959 року, що «студенти вузів УРСР своїми практичними ділами доводять, що вони є гідними синами Радянської Батьківщини»³⁹.

Принаймні до 1955 року ідеалом моральності був товариш Сталін. Роботи з різними варіаціями цієї тези викладачі СумДПІ затверджують чи не щороку⁴⁰. Не секрет, що серед студентів педагогічних вишів УРСР часто були навіть колишні кримінальні злочинці, які часто слугували каталізатором порушення дисципліни⁴¹. Так, Полтавський міськком з прикрістю відзначав, що більшість злочинів скоювали школярі та студентська молодь⁴². Цікаво, але львівські освітяни вищої школи через подібні ж факти і у їхніх краях закликали створити (!) при органах міліції спеціальні трійки, які б без роздумів судили порушників закону з числа студентської молоді. Мало того, викладачі вимагали, аби такі суди над студентами-правопорушниками ставали показовими⁴³.

Однак, навіть без злочинців у вишах часто траплялися випадки дрібних злочинів. Напевне, найбільше було крадіжок. До них вдавалися усі: від майбутніх педагогів, до обслуговуючого персоналу. Прибиральниці в основному цупили дрібні речі, годинники та гроші під час прибирання у гуртожитку⁴⁴. Молодь теж вдавалася до грабунку в основному у роздягальнях та вбиральнях. І якщо на зорі десталінізації крали в основному взуття, листи, невеличкі суми грошей та косметику⁴⁵, то уже у 1960-х студенти виносять шуби⁴⁶.

Слід сказати, що крадіжки були серед багатьох студентських колективів. Свої «Соньки золоті ручки» були і у київських⁴⁷ та черкаських освітян⁴⁸. Правда,

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 45–46.

⁴⁰ Державний архів Сумської області, ф. Р-2817, оп. 3, спр. 157, арк. 1.

⁴¹ Держархів Харківської області, ф. Р-4293, оп. 2, спр. 497, арк. 32.

⁴² Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 656, арк. 91.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 190, арк. 256–257.

⁴⁴ АПНПУ, ф. 3, оп. 1957, спр. Накази, т. 2, арк. 8.

⁴⁵ Там само, оп. 1961, спр. Накази, т. 1, арк. 83.

⁴⁶ Там само, спр. Накази, т. 2. (1.07–30.12.1963), арк. 246.

⁴⁷ Державний архів Київської області (далі Держархів Київської області), ф. П-485, оп. 3, спр. 2, арк. 9.

⁴⁸ Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 23, арк. 5.

часом їх на це дійсно штовхали важкі матеріальні умови. Так, четвертокурсник-інвалід Пономаренко з КДПІ крав гроші, облігації та хліб з їдальні лише тому, що намагався вижити на 250 карбованців пенсії учасника ВОВ у столиці країни, яку визволяв⁴⁹.

Інколи молоді люди завчасно розкаювались у вчинених ними злочинах. Так, Т. Клименко з Полтави, яка протягом тривалого періоду обкрадала молодь гуртожитку з сорому втекла з вишу та з дому. Повернувшись, отримала суворий вирок керівництва інституту: якщо у середні віки ганьбу змивали кров'ю, у часи радянської дійсності її можна було змити працею. Дівчині дозволили повернутись до лав студентів через рік за умов гідної роботи на виробництві та позитивних характеристик з місця роботи⁵⁰. Подібна практика відновлення студентів, яких вигнали за «недостойну поведінку» після річної роботи на підприємствах з позитивними характеристиками була властива багатьом вишам. Для прикладу згадаємо Галину Ольшанську з КДПШМ⁵¹.

Звичайно, траплялись випадки, коли молодь демонструвала високий рівень громадянської гідності. Так, студентки Полтавського педінституту С. Федотова та З. Гусак отримали подяки, бо мали совість віднести знайдений на вулиці міста годинник до дільниці, а не до себе у кімнату⁵². Проте, такі випадки були радше винятком, бо більше згадок подібних актів за всі 12 років періоду десталінізації у документах вишів не знайдено.

Отже, делінквентна поведінка педагогів була викликана декількома чинниками: алкоголем (розвивалась з примусової девіантної поведінки), соціальними злиднями (розвивались у імпульсивну девіацію, за якою психологічна та психічна виснаженість через незадоволення потреб у грошах, продуктах, теплі тощо штовхала до втрати самоконтролю і, як наслідок, до злочину всупереч власним поглядам. Це видно з подальшого розкаяння подібними «злочинцями»). Останнє місце займають соціальні аномалії бунту та ритуалізації (коли злочини коїлись унаслідок бравади чи тими, хто уже відбував покарання за крадіжки і мав рецидив).

Підсумовуючи вищесказане, констатуємо, що поруч із вивченням макросторичних процесів, аналізу розвитку суспільства та держави Рад часів десталінізації, проблеми мікросторії (зокрема, повсякдення та психології малих груп) повинні набути ознак одного з провідних напрямків досліджень в сучасній історичній науці, дороговказом якій має бути міждисциплінарність.

⁴⁹ Держархів Київської області, ф. П-485, оп. 4, спр. 15, арк. 59.

⁵⁰ Там само, оп. 1958, спр. Накази, т. 1. (2.01–31.07.1958), арк. 60.

⁵¹ Держархів м. Києва, ф. Р-985, оп. 1, спр. 283, арк. 207.

⁵² АПНПУ, оп. 1960, спр. Накази, т. 1, арк. 145.